Horváth Jenő
Kézikönyv a fasizmus-értelmezésekről

De Felice, Renzo: *Le interpretazioni del fascismo*

Renzo De Felice tanszékvezető professzor a római Sapienza Egyetemen, szerkeszti az egyik legtekintélyesebb legújabb kori történeti folyóiratot, mindenekelőtt azonban a Mussolini életének monumentális könyvsorozatban való feldolgozásával vált a mai olasz történetírás legismertebb fasizmuskutatójává (*Mussolini il rivoluzionario. 1883–1920.* Torino, 1965.; *Mussolini il fascista. La conquista del potere. 1921–1925.* I. k. Torino, 1966.; *Mussolini il fascista. L'organizzazione dello Stato fascista. 1925–1929.* II. k. Torino, 1969.; *Mussolini il duce. Gli anni del consenso. 1929–1936.* I. k. Torino, 1974.). *A fasizmus-értelmezések* című könyvét, amelyet valószínűleg először egyetemi előadások formájában fogalmazott, és amely az 1969-es első megjelenését követő két évben három kiadást ért meg (közben más nyelveken is kiadták), azoknak szánta a szerző, akik tájékozódni kívánnak a fasizmusról szóló könyvtárnyi szakirodalomban. Pontosabban azoknak, akik összefoglaló áttekintést szeretnének kapni az olasz és más nemzetiségű szerzők fasizmus-értelmezéseiről.

A fasizmusról szóló, a fasizmus magyarázatára és értelmezésére irányuló első kísérletek egyidősek magának a fasizmusnak a megjelenésével – így az első fasizmus-interpretációk Olaszországban születtek. Ahogy erősödött és terebélyesedett az olasz fasiszta mozgalom, úgy szaporodtak a róla szóló írások, hamarosan már Olaszország határain kívül is, és sorra jelentek meg a különböző politikai és ideológia beállítottságú, különböző típusú és színvonalú írások az olasz és a más országokban is jelentkező fasiszta mozgalmakról. Az akkori fasizmus-interpretációkban – mint De Felice könyvének bevezető részében kimutatja – lényeges fordulat mutatkozik a fasizmus németországi hatalomra jutását követően. Bár akkor már Olaszországban lezajlottak a marcia su Roma tizedik évfordulójának ünnepségei is, és Kelet-Európa több országában is fasiszta jellegű kormányzás volt, valamint sok országban erős fasiszta mozgalmak léptek színre, a fasizmus a korabeli írások tükrében mégis Európa számára igazi, komoly veszélyként csak Hitler hatalomra jutása után jelentkezett. A fasizmus-interpretációkban mutatkozó fordulat jellemzőit De Felice a következőkben foglalja össze: háttérbe szorulnak az addig viszonylag nagyszámú, a fasizmussal szimpatizáló írások; azok a magyarázatok is, amelyek a fasizmust kizárólag olasz jelenségként értelmezték; rendkívül megszaporodnak az antifasiszta harc céljait közvetlenül szolgáló politikai propaganda-írások; ekkortól jelentkeznek nagyobb számban – több országban is – a más-más ideológiai-politikai pozíciók alapján azok a fasizmus-értelmezések, amelyek

a fasizmus megjelenésének és hatalomra jutásának gazdasági, társadalmi, történeti okait kutatják – vagyis amelyek tudományos szintű elemzéseket próbálnak adni.

De Felice ezen utóbbi, a tudományosság igényével fogalmazott fasizmus-értelmezések sokaságában kívánja kalauzolni az olvasót, oly módon, hogy típusokba sorolva rendezi a fasizmus-interpretációkat. Ismerteti az egyes típusokba sorolt legfontosabb műveket, kiemeli értékeiket, bírálja gyengeségeiket, kritikai értékelésüket adva. Teszi mindezt egy olyan sajátos ideológiai-politikai pozíció és tudományos szemlélet alapján, amely a kommunista történeti irodalom értékelési szempontjai és szóhasználata szerint a szociáldemokratákéhoz áll legközelebb.

A szerző először az általa klasszikusnak nevezett fasizmus-értelmezésekkel foglalkozik. Három típust különböztet meg: a liberálist, a radikálist és a marxistát. Ezek az interpretációk a legrégebbiek, és az 1960-as évekig dominánsak voltak, és még ma is a legtöbb fasizmus-értelmezés e három klasszikus valamelyikéhez közelíthető.

A liberális típusú interpretációt főként olasz és német történészek dolgozták ki. Az amerikai történészek közül azok ennek az interpretációnak a hívei, akik az európai kultúra, az európai tudományok hatása alatt formálódtak. A liberális fasizmus-értelmezés szerint „a fasizmus Európa erkölcsi megbetegedése”. Olaszországban Benedetto Croce volt ennek az interpretációnak a legnevesebb megfogalmazója. Croce szerint a fasizmus az első világháborúból keletkezett erkölcsi válság terméke; nemcsak olasz jelenség, hanem minden olyan nemzetnél jelentkezik, amely részt vett a háborúban; a fasizmus nem kapcsolható valamely társadalmi osztályhoz; „a fasizmus megbetegedés, olyan periódusban, amikor a szabadság tudata lehanyatlik”.

Németországban Friedrich Meineckét tartja a liberális fasizmus-értelmezés legnevesebb képviselőjének.

Croce az olasz, Meinecke a német fasizmusra koncentrálta figyelmét, az utóbbi mindenekelőtt a nemzetiszocializmus magyarázatát kívánta adni (*Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen.* Wiesbaden, 1946.) A nácizmus problematikáját elemezve Meinecke messze visszatekint az európai történelembe, a francia forradalomig (amelyben a tömegek színrelépését látja) és az ipari forradalom hatásainak számbavételéig. Meinecke is az első világháborúban látja azt az ugrópontot, amely felszínre hozta és kiélezte az európai társadalmak válságát, amikor az irracionalizmus a racionalizmus fölé kerekedett – különösen az ifjúság soraiban, és a fasizmus ennek a világháborút követő válságnak a folytatása. Meinecke sok követője közül De Felice két reprezentáns német történész munkáit elemzi: Gerhard Ritterét és Golo Mannét. Az utóbbi a szerző szerint Meinecke és Ritter interpretációját konkretizálja és a Németország utolsó kétszáz évének történetének rekonstrukciója alapján fejti ki koncepcióját, egyben polemizál a liberálistól eltérő értelmezésekkel.

A német és olasz liberális fasizmus-értelmezésekkel egybeeső, vagy közeli vonalon mozogtak más országok történészei is (például Ortega y Gasset). De Felice mindenkit nem vesz számba, illetve nem sorol föl, de kiemeli még Hans Kohn (*The Twentigth Century: a mid-way account of the Western World.* New York, 1949.*)* munkásságát. Kohn egyrészt felújította a fasizmus mint erkölcsi megbetegedés értelmezést, másrészt kibővítette a totalitarizmus koncepcióval, amely már jelen volt másoknál is, de nála vált az interpretáció

egyik fő komponensévé. Kohn interpretációjában gyökereiben azonosul a fasizmus és a szovjet kommunizmus, mindegyik az erkölcsi válság és a „totális változtatás" törekvésének kifejezője.

A klasszikus fasizmus-értelmezések között második helyen a radikális típusokat tárgyalja De Felice. Ezen interpretáció szerint bizonyos országok történeti fejlődéséből logikusan és lekerülhetetlenül következik a fasizmus. A radikális értelmezés kidolgozói és hívei több országban jelen voltak, különösen a „radikális kultúra" szektorában. A legismertebbek: Edmond Vermeil, William Montgomery Mc Govern, Peter Viereck. Műveikben elsősorban Németország és Olaszország példájával, a megkésett kapitalista fejlődés következményeiből, a burzsoázia ebből eredő gyengeségéből, az antidemokratikus és antiliberális erőkkel való szövetségre lépés kényszerüléséből vezetik le az autoritárius módszerek, a militarizmus, az antiszemitizmus egyre fokozódó erősödését és a fasizmusba való átnövését. A radikális fasizmus-értelmezések jellemzője a liberális interpretációk hiányosságainak kimutatása és az „erkölcsi megbetegedés" koncepcióval való éles polémia. Az utóbbi években a radikális interpretáció visszaszorulóban van, legalább is a történetírásban. De Felice szerint ennek okai: (1) a radikális interpretáció sematikus, a tények bizonyítják, hogy a fasizmushoz vezető történeti folyamatok sokkal bonyolultabbak a szimpla kontinuitásnál; (2) éppen ezt felismerve a radikális értelmezés híveinek többsége áttért a marxista interpretációra; (3) a polémiákban, főleg a marxista kritika következtében kitűnt a radikális interpretáció elégtelensége. De Felice a radikális értelmezések pozitív hatásaként emeli ki, hogy a kutatók nagyobb figyelmet fordítnak a fasizmus előzményeinek és gyökereinek elemzésére.

De Felice szerint a klasszikus fasizmus értelmezések harmadik típusát a marxista interpretáció képviseli. Ez az interpretáció nemcsak a legkorábbi, de a legelterjedtebb is. Felmentve érezzük magunkat az alól, hogy a róla szóló áttekintést részletesen bemutatassuk – olvasóink előtt a fasizmusról szóló marxista történeti irodalom eléggé ismert. Továbbá amiatt is, mert a szerző a marxista interpretációk rendkívüli gazdagságából következően tárgyalása során (a hosszabb fejezet alkalmazása ellenére is) vázlatosságra kényszerült. továbbá, mert figyelemre méltó megállapításainak és kritikai megjegyzéseinek ismertetése túllépnék a recenzió szabta kereteket. Csupán annak jelzésére szorítkozunk, hogy a szerző a marxista interpretációk körét szélesen értelmezve – a mi történetírásunktól eltérően – a marxista interpretációk típusába sorol minden olyan művet, amelynek központi tézise, hogy „a fasizmus a kapitalizmus és a különösen éles osztályharc terméke", vagyis a kommunista, a szociáldemokrata, az ultrabaloldali, stb. fasizmus-interpretációkat. Részletesebben Karl Radek, G. Dimitrov, August Thalheimer, Otto Bauer, Trockij, Richard Löwenthal, Maurice H. Dobb, Paul A. Baran, Paul M. Sweezy, Lukács György, Herbert Marcuse fasizmus-értelmezéseit tárgyalja. E felsorolásból is kitűnik, hogy a szerző a kommunista interpretációkkal, a szocialista országok fasizmus-kutatóival és műveikkel mostohán bánik. (Hozzá kell tennünk, hogy azt jelzi, hogy az 1960-as évektől a szocialista országokban egyre szisztematikusabb munka indult a fasiszta periódus történetének feltárására. Példaként a magyar és as szovjet történetírást említi.)

De Felice rendszerezésében a fasizmus-értelmezések második csoportját a „kisebb" interpretációk alkotják. A „kisebb" jelzővel elsődlegesen azt kívánja érzékeltetni, hogy kidolgozói és képviselői a fa-

sizmussal foglalkozó kutatóknak csak kisebb csoportjait alkotják (a legtöbb esetben nem is „specialisták"), valamint, hogy ezen interpretációk elterjedtsége és befolyása lényegesen kisebb, mint a klasszikus interpretációké.

A „kisebb" interpretációk csoportjában az első típust a katolikus fasizmus-értelmezések jelentik. Erre az interpretációra nem jellemző, hogy döntő befolyást gyakorolt volna a katolikus tömegekre – csak egy szűk elit ismerte. Ez az interpretációs típus sem egységes, mivel a katolikusoknak a fasizmushoz való viszonya is igen eltérő volt. Első pillantásra a katolikus interpretáció hasonlít a liberálishoz, de jelentős különbségeket mutat. A katolikus fasizmus-értelmes két kiemelkedő képviselőjével foglalkozik De Felice: Jacques Maritain 1934 és 1936 közötti írásait és Augusto del Nocénak az 1950–1960-as években keletkezett műveit elemzi.

A második típust azok az interpretációk képezik, amelyeknek központi tétele szerint „a fasizmus a totalitarizmus megnyilvánulása". Az a gondolat, hogy a fasizmust a totalitarizmus szélesebb sémájába kell befoglalni más világnézetű kutatóknál, és már korábban is jelen volt, különösen az amerikai szerzőknél. Erősebben és önálló interpretációként az 1930-as évektől, kifejlettségét és legnagyobb elterjedtségét a második világháborút követően érte el. de Felice rögtön hozzá is teszi, hogy ebben nagy szerepe volt a hidegháború kialakulásának, amikor a fasizmus Amerikában egyszerűen azonosították a kommunizmussal. Ezen interpretáció akkor még politikai célzattal és polemikus célzattal funkcionált, mintsem tudományos téren és szinten. Az 1950-es években aztán széles, tudományos apparátussal alátámasztott formát öltött. De Felice rámutat, hogy ezen fasizmus-értelmezés nem történész szemmel nem megalapozott, igen sok ponton könnyen cáfolható, de kiemeli két olyan elemét, amelyek hozzájárulást jelentek a fasizmus pontosabb megértéséhez: (1) ezen interpretáció hozzásegít az igazi fasizmusok és a reakciós katonai diktatúrák (például az 1950-es évek latin-amerikai diktatúrái) közötti különbségek világosabbá tételéhez. (2) A fasizmus gazdasági szervező, technológiai fejlesztő elemére ezen interpretáció hívta föl a figyelmet (ezen momentum alapján a fasizmus és a korábbi autoriter rezsimek elhatárolására is). Az ezen értelmezés-típusba tartozó művek közül kettőt emel ki és elemez a szerző: Hannah Arendt *The Origins of Totalitarism* c. művét (New York, 1951), valamint Carl J. Friedrich és Zbigniew K. Brzezinski *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* c. munkáját (Boston, 1956).

A „kisebb" interpretációk harmadik típusának központi tézise szerint „a fasizmus transzpolitikai jelenség". Ezt az értelmezést Ernst Noltke hatalmas műve a (*Der Faschismus in seiner Epoche Action francaise – Italienischer Faschismus – Nationalsozialismus.* München, 1963.) reprezentálja. De Felice Moltke koncepciójának sok-sok pontját elfogadhatatlannak tartja. Azzal egyet ért, hogy elengedhetetlen a fasizmust filozófia síkon is értelmezni. Noltke művének nagy hatására hívja fel a figyelmet és a fasizmus filozófiai aspektusinak tanulmányozásához Lukács és Marcuse műveit ajánlja.

Az eddig jelzett fasizmus-értelmezések igen sokfélék, gyakran egymással kibékíthetetlen ideológiai, politikai álláspontokat, különböző tudományos értékeket képviselnek. Mégis mindezek az interpretációk nagy eltéréseik ellenére is egyben közösek: abban, hogy történeti értelmezések. egyesek közülük – például „a fasizmus mint a totalitarizmus megnyilvánulása" – már mutat más (szociológiai) beütéseket, de túlsúlyban marad ezeknél is a valóság

történeti szemlélete és elemzése, a szociológiai szemlélet alárendelt felhasználásra kerül csak.

De Felice könyvének a következő fejezetében tárgyalt fasizmus értelmezéseket nem történészek dolgozták ki, hanem szociológusok, szociálpszichológusok, közgazdászok –tudományaik elméletei és módszerei alapján. Az e tudományok alapján keletkezett fasizmusról szóló szakirodalom hatalmas mennyiségű, igen fontos, gyakran szuggesztív hatású. A szerző szerint e tudományoktól lehetetlen teljes fasizmus-értelmezést kapni. Történész szemmel ezek az interpretációk időtlenek, absztraktak, sematikusak, egyoldalúak, bizonyos pontokon nevetségesek. Viszont a fasizmusnak csak a történeti elemzése és magyarázata nem adhat teljes képet. A szociológiai, a szociálpszichológiai, a közgazdaságtudományi interpretációi is komoly és értékes gazdagítást adnak a fasizmus-interpretációkhoz.

A szociálpszichológiai fasizmus-értelmezés számtalan cikkben és könyvben fogalmazódott meg. Különösen sok való közülük a fasizmus időszakából. A szociálpszichológiai interpretáció egészére hatással volt a freundista tézisekből kiinduló Wilhelm Reich munkássága (*Massenpsychologie des Faschismus.* Köln, 1933.) A második világháború utáni szociálpszichológiai fasizmus-értelmezések közül Theodor W. Adorno munkacsoportjának művét (*The Authoritarian personality.* 1950.) és Erick Fromm írásait emeli és elemzi.

A szociológia interpretációkra (szintén hatalmas mennyiségű szakirodalom) döntő hatást gyakorolt Karl Mannheim munkássága (*Ideologie und Utopie.* Bonn, 1929.). De Felice részletesebben a következő szerzők fasizmus-értelmezéseivel foglalkozik: G. Gurvitch, h. Lasswell, D. J. Saposs, S. Ranulf, N. S. Preston, S. M. Lipset, J. Monnerot, G. Germani. A szociológia interpretációja ereje főleg három területen mutatkozik meg (e területeken De Felice megengedhetetlennek tartja a szociológiai értelmezések negligálását): (1) a fennálló társadalmi rendbe kevésbé vagy alig integrált tömegek súlyának és szerepének kiemelése és kimutatása (a szociológiai módszerek sokkal pontosabb eredményeket hoztak, mint a történészek munkái); (2) a társadalmi mobilitás jelentőségének felismerése és mérése; (3) a társadalmi csoportok, az elit szerepének kiemelése és vizsgálata. A szociológiai interpretációk gyengesége a történeti kritériumok elhanyagolása, az időben és térben rendkívül különböző társadalmak és országok összevonása. (Sok szociológus fasizmusként kezeli a harmadik világ több országának társadalmi-politikai rendszerét, például G. A. Nasszer rendszerét, az algériai rendszert, stb.).

De Felice szerint a közgazdasági interpretációkra még inkább jellemző ezen utóbb jelzett gyengeség, viszont az indusztrializálódási folyamat fejlődésének és a hatalommal való összefüggéseinek beható elemzésével adalékokat ad ez az interpretáció is a fasizmus pontosabb megértéséhez. Jellegzetes példaként Kenneth Orgolski *The Stages of Political Development* (1965.) c. munkáját emeli ki a szerző.

De Felice külön fejezetben tárgyalja az olasz fasizmusról szóló értelmezéseket a következő szerkezetben: a fasizmus eredetének és periodizációjának problémái, a Matteotti gyilkosság előtti interpretációk, a fasiszta rendszer éveinek interpretációi, a felszabadulás utáni fasizmusviták, a mai történetírói irányzatok.

A könyv a szerző konklúzióival (majd egy bibliográfiai fejezettel zárul. De Felice hangsúlyozza, hogy egyik értelmezési típust sem tekinti magáénak, hogy véleménye szerint, általában a fasizmus és az

egyes fasizmusok helyes értelmezéséhez csak úgy lehet eljutni, ha figyelembe veszszük az összes interpretációt, azok eredményeit – csak úgy, ha az egyes országok története komplexen, a lehető legpontosabban feltárjuk.

(Első közlés *Elmélet és politika,* 1972.4.)

De Felice, Renzo: *Le interpretazioni del fascismo.* Editori Laterza, 1971, Bari. 292 old.